

Határainkon túl

I. SZ. KON

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY ELMÉLETÉNEK KÉRDÉSEI A MAI POLGÁRI TÖRTÉNETÍRÁSBAN

*Fragen der Theorie der Geschichtswissenschaft in der modernen bürgerlichen
Geschichtsschreibung*

(ZfG 1959. 5. sz. 973—1001. l.)

I

A történetfilozófia kérdései, melyek mintegy összekötő kapcsot jelentenek az idealista filozófia, valamint a polgári szociológia, a történelem és a politikai tudományok között, a most folyó és a társadalmi élet minden területét érintő ideológiai harcban fontos helyet foglalnak el. Polgári filozófusok, történészek és szociológusok százai intéznek rendszeres támadást a társadalomtörténet tudományos kutatási lehetőségének gondolata ellen és sokféle módon „bizonyítják”, hogy a történettudomány elkerülhetetlenül a csak önkényesen kiragadott jelenségek részleges leírására szorítkozik, hogy mind feltevéseiben, mind végkövetkeztetéseiben mindig szubjektív volt és marad, s hogy a „történelem tanulságairól” beszélni oktalanság.

Ennek az objektív történettudomány eszméje ellen indított hadjáratnak egyáltalán nem csak akadémikus jelentősége van. Ha a polgári filozófusoknak és szociológusoknak valóban sikerülne bebizonyítaniuk, hogy a társadalomtörténet nem ad számukra objektív igazságot, az a marxista szociológia, a történelmi materializmus teljes pusztulását jelentené. Mindazok a szociológiai általánosítások, melyekből *korunk* egyik vagy másik folyamatának értékelésénél kiindulunk, s melyeken a jövőre vonatkozó prognózisaink alapulnak, határozott történelmi tapasztalatok általánosításai.

A mai antimarxizmus érti és komolyan tekintetbe is veszi ezt. Míg a múltban a polgári történetfilozófia főleg az ontológiai problémával foglalkozott, a történelmi folyamat idealista, voluntarista szemléletét most igen gyakran nem közvetlenül, hanem a társadalomtudományok és mindenekelőtt a történelem ismeretelméleti és metodológiai kérdéseinek szubjektív értelmezésén keresztül indokolja. „Az az igény, hogy a történelmi materializmus tudományos törvényeken alapul”, írja pl. az antimarxizmus angol „speciálistája”, Carew Hunt „azt is feltételezi, hogy a történelem exakt tudomány, s hogy ennél fogva elkövetkezendő fejlődését is előre meg lehet jósolni.”¹ Következésképpen itt kell a marxizmus kritikáját megkezdeni.

Ugyanígy ítél a kanadai szociológus, H. B. Mayo. „A történelmi törvényszerűségről szóló nézet első, alapvető tévedése az a feltevés” — írja — „hogy előttünk csak *egyféle* történelem nyilvánul meg.”² Először is a történelmi források mindig *hézagosak* — jegyzi meg Mayo —, másodsor pedig a történész nem gépiesen másol, hanem kiválogatja azokat a történelmi tényeket, amelyekre szüksége van. Egy ilyen „válogatás mindig egyéni, és a 'tények' nem mindenki számára egyformák.”³ A történelem által adott válaszok mindig a kérdés feltevésétől függenek. „Röviden: a történelemtől csak azokat a válaszokat kaphatjuk, melyekre kérdéseink irányultak, s a történelemben megtalálható egyetlen értelem az, amelyet mi magunk adtunk a történelemnek.”⁴ Ebből az következik, hogy „Marx dialektikus történelmi törvényének alapvető tévedését így fogalmazhatjuk meg: egyszerűen általános jelleget adott a kapitalizmusra vonatkozó egyéni elképzeléseinek.”⁵ Ebből következik — Mayo szerint —, hogy nincsenek objektív történelmi törvények, s az a marxista tétel, mely szerint a szocializmus elkerülhetetlenül leváltja a kapitalizmust, csak a kommunisták szubjektív óhaja.

¹ R. N. Carew Hunt : The Theory and Practice of Communism. London. 1957. 51. l.

² H. B. Mayo : Democracy and Marxism. New York. 1955. 157. l.

³ Uo.

⁴ Uo. 158. l.

⁵ Uo. 160. l.

Ez a történettudomány ellen irányuló ismeretelméleti támadás azonban nem csupán propaganda. A mai polgári történetfilozófiában elterjedt szkeptikus és agnosztikus nézetek szorosan összefüggnek a polgári történeti gondolkodás már több mint fél százada tartó válságával. Miben áll ez a válság, amelynek létezését polgári történészek is elismerik?

Mindenekelőtt világnézeti válságról van szó, a polgári ideológia válságáról, mely nem képes többé a társadalmi viszonyokat történelmi fejlődésükben tárgyilagosan, tudományosan vizsgálni.

A XX. század drámai eseményei, melyek egy régi társadalom pusztulásával és egy új társadalom születésével függnek össze, a történelem iránt fokozott érdeklődést váltanak ki és az emberiség történelmi tapasztalatainak kérdéseit időszerűvé teszik. „A történelem *ma a legnagyobb problémánk*”, írja Gerhard Krüger nyugat-német történész. Ma mindenki azt érzi: „... ez így nem maradhat és nem is fog maradni; itt valaminek 'történnie' kell, vagy valami 'történni fog'... Manapság senki nem mondaná, hogy azok az állapotok, melyekben élünk, normálisak és állandóak.” A mai történelemmel együttjáró alapvető változások állandóan rombolják és aláássák a régi tradíciókat, vallásokat, szokásokat. Nem csoda, ha a történelem problémája korunk társadalmi gondolkodásának legégetőbb és legidősebb problémája lett.⁶

Konrad Gaiser azzal a megállapítással csatlakozik ehhez, hogy a történészek régebben, a század elején szemlélődő viszonyban álltak a történelemmel, mert úgy vélték, „hogy ... a ... halálos döfésnek nem volt látható hatása ... Az igazi történelem azóta mindenesetre véres valósággá vált számunkra és saját magunkon tapasztalhattuk a különbséget aközött a történelem között, amelyet csupán történészek műveiben 'kapunk' kézhez és szemléltünk 'történelmileg' és aközött, amelybe minket magunkat 'vetettek', azaz amely tulajdonképpen igazi sorsunkat jelenti, amely elől megszökni senkinek nem lehet.”⁷

Az egyes tények pusztaleírása sem magát a történezt, sem az olvasót nem elégíti ki. Ma, mint G. Barraclough, az ismert angol történész írja, „a főkérdés abban áll, mit adhat a történész saját korának, mennyire kész kielégíteni azok igényét, akik azt remélik, hogy a történelemben találnak kulcsot és útmutatást a jelenlegi feladatok megoldásához.”⁸

De azokra a kérdésekre, amelyeket a legújabb fejlődés felvet, lehetetlen helyes választ adni, ha állhatatosan megmaradunk a polgári ideológia álláspontján, mivel korunk fő törvényszerűsége az, hogy a szocializmus az egész világon fel fogja váltani a kapitalizmust.

„Oroszországban a bolsevikok, kiknek egész gondolkodási és politikai rendszere a történelem sajátos értelmezésén és koncepcióján nyugszik, kihírdették, hogy megvalósítják a 'polgári történelem' végét, a *szabadságba való ugrást* és az emberiség felszabadítását a régi történelem zsarnoksága alól...”⁹ írták Ch. A. Beard és A. Vagts amerikai történészek 1937-ben. „Vajon a történelemnek az az értelmezése, melyre a bolsevikok rettenetes forradalmuk megvalósításánál támaszkodtak, 'pontos' értelmezés volt-e? Ha nem volt megbízható, hogy tudták akkor olyan hatásosan és olyan kíméletlenül megdönteni és szétzúzni a cár és Kerenszkij uralmát? Ezek olyan kérdések, amelyeket a történészeknek figyelembe kell venniük.”¹⁰ A szocializmus további eredményei és világrendszerre válása még jobban zavarba hoztak a polgári teoretikusokat.

Ha törvényszerűnek ismerjük el a szocializmus eredményeit, ez a polgári ideológiával való szakítást és a kapitalista rendszer halálos ítéletének kimondását jelenti. Erre a polgári történészek többsége képtelen, mivel teljes anyagi és szellemi egzisztenciájuk ehhez a halódó világhoz kapcsolódik. A polgári értelmiség más csoportjaihoz hasonlóan a polgári történészek is megkísérik meggyőzni magukat és másokat arról,

⁶ Gerhard Krüger: Die Geschichte im Denken der Gegenwart. Große Geschichtsdenker. Tübingeni előadássorozat, kiad. R. Stadelmann. Tübingen és Stuttgart. 1949. 219. és köv. l.

⁷ Konrad Gaiser: Der Mensch und die Geschichtlichkeit. Die Welt als Geschichte. 18. évf. (1958) 2/3. 157. l.

⁸ G. Barraclough: The larger view of history. The Times Literary Supplement. January 6., 1956. II. l. vö.: W. Schlegel: Geschichtsbild und geschichtliche Bildung. Die Welt als Geschichte. 17. évf. (1957), 4. 280. l.

⁹ Ch. A. Beard and A. Vagts: Currents of thought in historiography. The American Historical Review. XLII. April 1937. No 3. 463. l.

hogy még minden a „fejlődés állapotában” van, s hogy korunk megrázkódtatásai csak sajnálatos eltérést jelentenek a normától. Ha ez mégsem sikerül, szkepticizmusba esnek és azt állítják, hogy a történelem egyáltalán semmilyen törvényszerűségnek nincs alávetve, és így annak felismerése sem lehet tudomány. Mert ha — véleményük szerint — a jelenben semmi sem szükségszerű és maradandó, ez azt jelenti, hogy a múltban is így volt; az a törvényszerűség, melyet visszapillantva a múltban felkutattunk, eszerint nyilvánvalóan csak saját optimista illúzióink.

De a történelmi törvényszerűség eszméjének elvetésével elesik a történelmi múlt felismerhetőségének eszméje is: Ha a történelem csupán egvedülálló, elszigetelt események káosza, akkor egy objektív tudomány léte elvileg is teljesen lehetetlen, mivel a történelmi tények száma végtelen; s mivel hiányzik az objektív kritérium, a tények kiválasztása és rendszerezése a történész szubjektív önkényére van bízva. Innen származnak azok a panaszok, hogy a XX. század embere „elvesztette történelmében való hitét”,¹⁰ hogy a történelem elveszti korábbi tekintélyét¹¹ stb.

A polgári tudomány csődjét tanúsítja, hogy egyáltalán „lehetetlennek tart” egy objektív társadalomtudományt; s ezt a szubjektív-idealista zűrzavart állítják szembe a történelem, mint természetes történeti folyamat marxista—leninista szemléletével és a történettudománnyal, mint e folyamat többé-kevésbé pontos tükröződésével, megismerésével.

A polgári historizmus válságának azonban nemcsak társadalmi gyökerei vannak. Éppúgy *eredménye ez a történettudomány belső fejlődésének* is, kifejeződése annak az ellentmondásnak, mely a történettudomány hatalmasán kitágult látóköre és megváltozott tárgya, valamint a polgári történészek elavult idealisztikus és metafizikus módszertana között fennáll.

Ha a történettudományban a XX. század küszöbén nem is volt olyan radikális forradalom, mint amilyen ugyanabban az időben a fizika területén lezajlott, nem szabad azért megfeledezni arról, hogy a XIX. század végén mind a történészek elméleti gondolkodásában, mind a történettudomány gyakorlatában alapvető változások mentek végbe.

A történelem területe mindenekelőtt térbeli-földrajzi vonatkozásban bővült; míg azelőtt a történészek teljes figyelme csak néhány európai népre összpontosult, most azzal, hogy a kapitalizmus a világpiaccal a szó legigazibb értelmében megteremtette a világtörténelmet, teljesen törvényszerűen összeomlottak a régi, európa-centrikus sémák. Ázsia, Amerika, Afrika népeinek történelme ellenállhatatlanul vonzotta a kutatókat, szétfeszítette a történelem tradicionális földrajzi kereteit és arra kényszerített, hogy magát az európai történelmet is másképpen szemléljék.

Másrészt eltolódtak a történelem időbeli határai is. Az archeológia fényes eredményei lehetővé teszik a történészek számára, hogy behatoljanak tőlünk olyan távoleső korokba is, amelyekről a XIX. század közepén még csak sejtelmük sem volt. Ezzel széttört a történelem kronológiai kerete és új megvilágítást kapott a történelmi fejlődés.

Végül — és ez a legfontosabb — tágult a történelem köre problematika tekintetében is: Míg a történettudomány azelőtt csaknem kizárólag a politikai történettel és a kultúrtörténettel foglalkozott, a XIX. század vége felé a marxizmus közvetlen befolyása alatt létrejött társadalom- és gazdaságtörténet is egyre nagyobb szerepet kezdett játszani. Az új anyag tudományos kiértékelése teljesen lerombolta a hagyományos sémákat és módszereket. Gazdasági jelenségekről nem lehet egyszerűen olyan elbeszélő módon beszámolni, mint amilyenek királyok és miniszterek cselszövényeiről és gonosztetteiről írnak. Itt nem lehet a gazdasági fejlődés törvényeit és tendenciáit visszatükröző, komoly elméleti általánosítások nélkül boldogulni.

Röviden: a történelemmel ugyanaz történt, mint a természettudománnyal, amelyről Engels így ír: „A tapasztalati természetkutatás a pozitív ismeretanyag olyan óriási tömegét halmozta fel, hogy egyenest elháríthatatlanul szükségessé vált minden egyes kutatási területen való rendszeres és a belső összefüggésnek megfelelő rendezése. Eppen ilyen elháríthatatlanná válik az is, hogy az egyes ismereti területeket egymással helyes összefüggésbe hozzuk. Ezzel azonban a természettudomány az elmélet területére

¹⁰ P. H. Simon : L'esprit et l'histoire. Essai sur la conscience historique dans la littérature du XXe siècle. Paris, 1954. 217. l.

¹¹ A. Galetti : Natura e finalità della storia nel moderno pensiero europeo. Della storia filologica allo storicismo idealistico. Milano. 1954. 15. köv. 1. H. Heimpe : Geschichte und Geschichtswissenschaft. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 5. évf. (1957) 1. 1. és köv. ll.

megy át, itt pedig a tapasztalati módszerek felmondják a szolgálatot, itt csakis az elméleti gondolkodás segíthet.¹²

De a polgári történetírásnak, mely a XIX. század második felében a pozitivizmus hatása alatt állt, éppen az elméleti gondolkodás volt a leggyengébb oldala. A szociológusok és a pozitívista történészek a történetkutatás kereteinek kibővítésére irányuló szándékot juttattak kifejezésre azzal, hogy élesen és sok vonatkozásban jogosan bíralták a hagyományos narratív történelmet, felléptek a „nagy személységek” primitív kultusza ellen, bebizonyították a „történelmi törvények” alkotásának szükségességét stb. „Az egész történelmet át kell alakítani, azaz pontosabban: ez (a történelem) még meg sincs alkotva. A tudománynak még az alapjait is most kell lerakni. Az épület még mérnökre vár” írta pl. Louis Bourdeau.¹³ A „tényező” pozitívista „elmélete” azonban nem lépte túl az idealista történetfelfogás határait s méghozzá eklekticizmusban és szenvedett. Mivel a pozitívista szociológia az általános, a különös és az egyedi dialektikáját nem fogta fel és arra törekedett, hogy minél több „örök” és „általános” törvényt hozzon létre, idegen volt számára a historizmus, erőszakot követett el a történelmen és sematizálta azt, amennyiben különböző fizikai-kémiai vagy biológiai analógiákat használt fel.¹⁴ A pozitívista történész nem kételkedett általánosító koncepciójának jogosultságában, de a történettudománynak a szó tulajdonképpen értelmében vett elmélete csak kevésbé érdekelt és minden „filozófiai metafizikát” fölöttébb lekicsinylően kezelt. Mint Alfredo Galetti olasz történész írja, a pozitivizmus fő vétke „a történetírás területén gondolat-szegénysége és pedantizmusa volt, amennyiben egyrészt túlságosan bátoraltan, másrészt túlságosan vakmerő volt és végeredményben elnyomta az értelmet, ahelyett hogy ösztönözte volna... Tények! Tények! — ismételték állandóan a pozitivisták, de nincs tény, amellyel ne lehetne egy másikat szembeállítani; nincs olyan vizsgálat, ami újabb vizsgálatot ne követelne, s így tekeredik le a tények „pozitív” láncra, vég nélkül, láncszem láncszem után, anélkül, hogy valaha is egy horogra akadna, amelyen fennakadhat, vagy valami alapra, amelyen meg tudna állapodni.”¹⁵

Mindez nem maradhatott rejtve, amint a történettudomány határainak és problematikájának kiszélesedésével, valamint fokozódó szakosodásával a régi koncepciók meg nem felelő volta nyíltan napvilágra került. Ha a történész a lehető legnagyobb pontosságra törekszik és a tényanyag bősége előtt megtorpan, leszűkíti kutatási területét. Ez újabb veszélyt jelent, ami különösen élesen mutatkozik meg az ismert orosz kutató, M. M. Bogoszlovskij akadémikus „I. Péter” c. alapvető munkája előszavának fejtegetéseiben.

M. M. Bogoszlovskij célja I. Péter életének lehető legpontosabb ábrázolása, s ezzel a megállapítással kezdi: „... történetírásunk, mely általános filozófiai rendszerek befolyása alatt fejlődött, néha — a tényanyag feltárását és kritikáját megelőzően — túl elhamarkodottan, nem a tényekre támaszkodóan általánosított”. Bogoszlovskij az ilyen sematizmust határozottan elutasítja. „Hogy valamilyen mechanizmust alaposan megismerhessünk, részeire kell azt szétszednünk és minden részt külön tanulmányoznunk. Hogy egy történelmi eseményt pontosan megismerjünk, legegyszerűbb alkotó tényeire kell azt felbontanunk, s ezeket a tényeket kell pontosan átvizsgálnunk. Engem különösen egy bonyolult tény elemi részeire való bontása és utóbbiak pontos ábrázolása foglalkoztatott.” Míg Bogoszlovskij egyoldalúan az analízis jelentőségét hangsúlyozza, nem veszi észre, hogy ha bármilyen egész bizonyos részekből áll is, mint egésznek, mégis olyan sajátos minősége van, amely legegyszerűbb alkotó részei egyikének sem tulajdoná

¹² Engels : A természet dialektikája. Bpest. 1952. 54. l.

¹³ Louis Bourdeau : L'histoire et les historiens. Paris. 1888. I. l. A historizmusról és válságáról a német historiográfiában. А. И. Данилов : Проблемы аграрной истории раннего средневековья в немецкой историографии конца XIX — начала XX в. Москвa. 1958. 36—94. l.

¹⁴ Ugyanez a Bourdeau követelte, hogy a történelmi leírásról és elbeszélésekről teljesen lemondva, azt a statisztikai módszerrel helyettesítsék. „Igaz”, írja Bourdeau, „hogy az emberi élet képének statisztikai formájában nem lesz olyan varázsa, mint az idealizált hősökkel és finoman megírt romantikus véletlenekkel telt régi elbeszéléseknek, de nyújt helyett valami jobbat — érdeklődést a pontos ismeretek iránt, melyek lehetővé teszik a dolgok állásának és az ebből húzható haszonnak felismerését. A tudománynak nem feladata, hogy az embereket szórakoztassa, hanem hogy oktassa és szolgálja őket. Ha választani kell szépség és igazság között, habozás nélkül az utóbbit részesítjük előnyben. (L. Bourdeau : i. m. 321. l.)

¹⁵ A. Galetti : i. m. 173. és 183. l.

külön, csak valamennyi közösen. E felismerés hiánya okozza Bogoszlovskij lekicsinylő magatartását az általánosításokkal szemben. „Lényegesen könnyebb nagyszabású általánosításokat végezni — mondja —, mint akár a legegyszerűbb, de kritikusan megvizsgált tényt is úgy ábrázolni, hogy az ember teljes kezeséget vállalhasson az ábrázolás megbízhatóságáért. Minél összefogóbb az általánosítás, annál könnyebb azt megszerkeszteni. De semmi sem nehezebb, mint egy egyszerű történeti tényt egész pontosan közölni, azaz éppen úgy, ahogy az a valóságban ténylegesen történt.” A tények száma azonban végtelen, „széttagolni” is a végtelenségig lehet őket. És máris felvetődik Bogoszlovskijban a kétely: „A történelmi tények abszolút pontos ábrázolása elérhetetlen számunkra, mivel sok forrás hiányzik, és mivel a bennük levő ellentmondások következményeképpen a személyek és események ábrázolásánál mindig több-kevesebb elferdülés mutatkozik.”¹⁶

Az a kísérlet, hogy a történelmet „tisztá tényeket” megállapító folyamattá redukálják — ami a polgári objektivizmus alapelveinek logikus kiteljesedése —, azonnal nyílt szubjektivizmussá válik, amint kiderül, hogy nem léteznek önálló és egymástól elszigetelt történelmi tények, melyeket a történész fáradság nélkül „összegyűjthet”, hogy „megfelelő végkövetkeztetéseket” vonjon le belőlük.

Az a felfogás, hogy a történész egyedüli feladata ismert szövegek alapján bizonyos tények megállapítása és azok valamilyen rendszerbe való sorolása, még képviselhető volt abban az időszakban, amelyben a történelem csak a politikai események kutatására szorítkozott. Ez meg ez a király ebben és ebben az évben itt és itt született-e? Legyőzte-e ekkor és ekkor ezt és ezt az ellenséget? Ezekre a kérdésekre viszonylag könnyű volt válaszolni — hiszen mindez írva állt a forrásokban, csak érteni kellett megtalálásukhoz és elolvasásukhoz. „De mit is jelent az a tény, hogy évszázadok alatt a livre tournaise mindjobban eléréktelenedett; hogy hány év alatt csökkent a munkabér, vagy emelkedett a létfenntartás költsége?” kérdezte a kiváló francia történész, Lucien Febvre. „Ezek kétségtelenül történeti tények és felfogásunk szerint fontosabbak, mint valamilyen uralkodó halála, vagy egy rövid életű szerződés megkötése. De lehet-e ezeknek a tényeknek közvetlenül és egyszerre birtokába jutni? Nem. Szorgalmas, türelmes, egymást felváltó és egymás örökébe lépő dolgozók állítják össze őket, lassan és fáradságosan, gondosan felülvizsgált megfigyelések és számadatok ezreire támaszkodva, melyeket lelkiismeretesen kiválogattak a dokumentumok tömegéből és melyek maguk ezeket a tényeket kész állapotban soha nem tartalmazzák.”¹⁷

Könnyen elképzelhető, hogy a polgári történetész ilyenfajta gondolat — exakt tudományos módszertan hiányában — egyenesen a szubjektív idealizmushoz vezet, ahhoz a felfogáshoz, hogy mintegy ő maga „teremti meg” a történeti tényeket.

A történettudomány lényegéről szóló szubjektivisták koncepciók annál gyorsabban terjedtek, minél szervezesebb kapcsolatokban álltak a tudományok alapját képező világnézet Lenin: Materializmus és empiriokritizmus c. művében ragyogóan kimutatott válságával. Azoknak a törvényszerűségeknek, melyeket Lenin a fizikában végbement forradalom tapasztalatai alapján állapított meg, lényegesen szélesebb a hatókörük, és a tudományok egész területét átfogják. A mechanikus determinizmus, ami a fizikában megbukott, nem uralkodhat már a tudományok más ágaiban sem. Ebből ered az elmélet gyors fejlődése és a filozófia szerepének megerősödése a XX. század tudományos gondolkodásában. Az elavult fogalmak éles ideológiai harcok során bekövetkezett pusztulása — mivel a materialista dialektikát a tudósok nem ismerték (ez viszont társadalmi okokkal magyarázható) — mégis mindenféle idealista és szubjektivisták koncepciót hozott létre. Ezek, a tudományos felismerés tényleges ellentmondásaira és nehézségeire spekulálva, a tudományok „határainak” és módszereinek megállapítása ürügyével veszélyes agnoszticizmust és nihilizmust hintettek el. Ilyen kilátás mellett a polgári historizmus válsága bizonyos értelemben analóg a fizika I. V. Lenin által vizsgált válságával és a szubjektív-idealista történetfilozófia így közvetlen összefüggésben áll a „fizikai idealizmussal”.¹⁸

¹⁶ M. M. Богословский: Петр I. Том. I. Moszkva. 1940. 10. és köv. l.

¹⁷ L. Febvre: Combats pour l'histoire. Paris. 1953. 7. l.

¹⁸ Nem véletlen, hogy majdnem minden mai történetfilozófiai munkában találunk utalásokat „fizikai adatokra”. Jellemző R. F. Nichol, a pennsylvaniai egyetem professzorának kijelentése: „Eddington és Jeans ilyen fogalmakat úgy népszerűsítettek, mint az anyag anyaglatlan természetét és az állandó, változatlan tudományos törvény fogalmát a statisztikai valószínűség-törvény fogalmával helyettesítették. A történész az esetek egész során keresztül rájött, hogy a pontosságról való felfogását módosítania kell. Megértette, hogy oly gyengéden ápolott objektivitása és tudományos pontossága —

II

Az idealista filozófia természetesen felfigyelt a polgári történeti gondolkodás válságára. A történelem problémája a XX. század filozófiai idealizmusának minden áramlatában kiemelkedő helyet foglalt el. A polgári történetfilozófia ezért az imperializmus időszakában, a XVIII. századnak és a XIX. század első felének történetfilozófiájával szemben — melyet elsősorban az ontológiai probléma érdekelt — fő irányában a történelemkutatás ismeretelmélete és módszertana felé fordította figyelmét és nem valamilyen történelmi törvények felfedezését, hanem mindenekelőtt a történeti gondolkodás kritikáját tűzte ki feladatául.

Ennek a „kritikai történetfilozófiának” a megelőző „szakasz” polgári történetfilozófiai gondolkodásához való viszonya kettős. Míg a mai polgári történetfilozófia a régi elméletek tarthatatlanságára irányítja az érdeklődést, s azok haladó irányait (bármilyen tökéletlenül mutatkoznak is), kigúnyolja — egyebek közt a történelem „természeti törvényének” eszméjét, a haladás fogalmát, a történelem exakt tudománnyá válásának gondolatát — egyidejűleg minden módon átveszi és továbbfejleszti a múlt tudósainak összes reakciós vonását — az irracionalizmust, a szubjektivizmust, a szellemtudományok és természettudományok szembeállítását stb. A XIX. század pozitivistá szociológiájára jellemző vulgáris naturalizmus elleni harc lobogója alatt valójában a társadalmi fejlődés, mint természettudományos folyamat marxista—leninista felfogása ellen küzd és a „tisza történelem” (azaz egy, az osztályharcoktól és a politikai érdekek harcaitól független tudomány) objektivistá koncepciójának kritikáját a tükröződés és a tudományos kommunizmus materialista elméletének aláásására használja fel.

Joggal tekintik a „kritikai történetfilozófia” atyjának a német irracionalista történetfilozófust, *Wilhelm Dilthey*-t, aki a természettudományokat és a szellemtudományokat következetesen szembeállította egymással.

A természettudomány — mondta Dilthey — a fizikai jelenségeket kutatja, míg az emberi szellemmel a szellemtudományok foglalkoznak. Ebből ered a megismerési folyamatok különbsége is. A fizikai tárgyakat csak mint jelenségeket ismerjük, míg a tudat tényei „reális realitások”, amelyek lehetővé teszik a „bensőbe való behatolást”. A természettudósok tárgyi felfogása nagyon pontos a leírás, az analízis, a magyarázat és az előrelátás területén. De nem tud a fizikai tárgyak „belsőjébe” behatolni, mint az emberi gondolat megismerésénél, ahol az alany és a tárgy lényege azonos, ahol tehát az újra megformálás újra átélést is jelent.¹⁹

Mivel Dilthey a társadalmi fejlődés *objektív* törvényszerűségeit nem veszi észre és a történelmi folyamatot az emberi tudat fejlődésére redukálja, megállapítja, hogy a történelem (eredetét és anyagát tekintve egyaránt) teljesen a „belső átélés” szférájában fekszik, mely a természet „külső világától” alapvetően különbözik. A történelmi felismerés egyetlen eszköze ezért nem az okok magyarázata, hanem az intuitív „megértés”, mely azon alapul, hogy a történész a múlt embereinek gondolatait és érzéseit mintegy újra átéli.

Dilthey végkövetkeztetései, különös élel a „pozitivizmus” (alapjában véve azonban a materializmus) ellen, igen nagy hatást gyakoroltak a polgári történeti gondolkodásra és eredeti „forradalmi” gondolatoknak tekintették ezeket. A polgári történetírás számára azonban, amely rendszerint nem emelkedett felül történelmi személyiségek indítékainak, céljainak és egyéb szubjektív ösztöneinek kutatásán, koncepciója valójában nem volt alapvetően új. Hasonló indítékok stb. magyarázatában azonban mindég nagyon sok a bizonytalan és szubjektív vonás. Ezért beszéltek a polgári történetírók jóval Dilthey előtt is a szubjektív „megértésről”, mint a történelmi megismerés legfőbb eszközéről. Ez főleg a német romantikus történetírásra és Ranke iskolájára érvényes.²⁰

illuzorikusok, s hogy figyelembe kell vennie a relativizmus végkövetkeztetéseit... Az ilyen gondolatok egy vonatkozásban voltak hasznosak: lerombolták azt a naiv optimizmust és a tévedhetetlenséget azt az érzést, mely az idősebb történészekre jellemző. Másrészt azonban hozzájárultak az egyesek fejében keletkezett zavarokhoz, aláásták a történészek saját erejükbe vetett hitét és arra bírtak néhány tudóst, hogy átvegye a meghatározhatatlanság doktrínáját.” (*R. F. Nichols: Postwar reorientation of historical Thinking. The American Historical Review, LIV. 1948. okt. 1. sz. 79. l.*)

¹⁹ *Wilhelm Dilthey: Gesammelte Schriften. V. k. Leipzig és Berlin. 1924. 277. l.*

²⁰ Dilthey maga is résztvett Ranke egy szemináriumán és igen nagyrabecsülte őt. Ld.: *Der junge Dilthey. Ein Lebensbild in Briefen und Tagebüchern, 1852—1870. Kiad. C. Misch, Leipzig és Berlin. 1933. 30. l.*

Már Wilhelm von Humboldt írta, hogy minden történelmi megértés a kutatónak a kutatás tárgyával való azonosulásán alapszik és ez azt feltételezi, hogy a történésznek előre, már a vizsgálat előtt értenie kell az őt érdeklő tárgyat.²¹ A XIX. század ötvenes éveiben ezeket az eszméket, kielevezve a pozitivistá történészek naturalista koncepciójának ellensúlyaként, J. G. Droysen erősen propagálta. Droysen azt írta, hogy a történelmi megértés lehetősége az ember lelki-erkölcsi természetében gyökerezik és ez ad módot arra, hogy külső cselekedeteinek vizsgálata alapján megérthessük belső világát. Ez a „megértés” direkt intuíció útján jön létre, mintegy az egyik léleknek a másikba való átmenetével. Droysen azt bizonygatta, hogy ebben a történelmi koncepcióban a materializmus és az idealizmus közötti „látszólagos alternatíva” megoldódik.²²

Ezt a nézetet képviselték részben a pozitivistá történészek is (különösen H. Taine). Nem hiába jegyzi meg E. Cassirer, ki nézeteivel igen közel áll Diltheyhez, hogy Taine és Dilthey között nem olyan nagy az ellentét, mint ahogy az első pillantásra látszik.²³

Dilthey ezt a szubjektivistá pszichologizmust csupán kielezte és rendszerezte, amennyiben „életfilozófiai” elveinek megfelelően erősen irracionalista jelleggel ruházta fel. „Így minden megértésben van valami irracionális” írta Dilthey, mint „ahogy az élet maga is az; nem lehet semmiféle logikai teljesítmény formuláival bemutatni és a végső, bár teljesen szubjektív bizonyosságot, amely ebben az újra átélésben megvan, nem pótolhatja azon következtetések megismerési értékének semmiféle felülvizsgálata, mely következtetésekből a megértés menete ábrázolható.”²⁴

Dilthey — Srbik egy kijelentése szerint „a historizmus és a szellemtörténet nagy vezére”²⁵ — roppant hatást gyakorolt a későbbi polgári történetfilozófiára. „Antinaturalizmusa” lobogója lett a polgári filozófiának az objektív történelmi törvényszerűség eszméje és a társadalomtudományok tudományos előrelátása ellen viselt küzdelemben.

A neokantiánusok (W. Windelband, H. Rickert, M. Weber) munkáikban továbbfejlesztették a természettudományok és a történelem Dilthey-féle szembeállítását. A tudományoknak Dilthey-i, szellemtudományokra és természettudományokra való bontását a neokantiánusok mindenesetre elvetették. Őket kizárólag a történetkutatás logikája és módszertana érdekelte s ezt tisztán formális álláspontonról, tárgyi tartalmuktól elvonatkoztatva próbálták szemlélni. Windelband és Rickert szembeállították egymással az „idiografikus” (individualizáló) történelmi módszert a természettudomány „nomotetikus” (általánosító) módszerével, s abból a szubjektív-idealista eszimből indultak ki, hogy a felismerési aktus egyben az objektum teremtetési aktusa is, a tudományok osztályozását tehát nem azok tárgya, hanem kutatási módszere szerint kellene végezni. Míg Rickert az általános, és a rendkívüli közötti logikai és módszertani különbséget abszolútnak deklarálta és az általános ontológiai valóságát egészen tagadta, kísérletet tett a hagyományos polgári történetírás, különösen a Ranke-iskola történetírása gyakorlati módszereinek elméleti alátámasztására. Számára az absztrakt pozitivistá szociologizmus kritikája mindenekelőtt eszközt jelentett a társadalmi fejlődés természet-tudományi jellegéről szóló marxista tézis cáfolatához. Rickert idiografizmusa mindazonáltal gyengének és belső ellentmondásokkal terheltnek bizonyult.²⁶ Rickertnek első-sorban a tudományok tisztán módszertani beosztását nem sikerült megoldani, s végül arra a következtetésre jutott, hogy a történettudományok lényegében szellemi folyamatokkal foglalkoznak.²⁷ Ezzel lelepleződik koncepciójának idealista volta.

²¹ Vö.: *Wilhelm von Humboldt*: Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers. Abhandlungen der Königlich Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Historisch-Philologische Klasse, 1820—21. Berlin. 1822, 314. és köv. l.

²² Vö.: *J. G. Droysen*: Grundriß der Historik. Leipzig, 1875, 7., 8., 9., 11., 13. §.

²³ Vö.: *E. Cassirer*: Essay on Man. New York. 1956. 246. l.

²⁴ *Wilhelm Dilthey*: Gesammelte Schriften. VII. k. 2., változatlan kiad. Leipzig-Berlin. 1942. 218. l.

²⁵ *H. R. von Srbik*: Geist und Geschichte. Vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart. II. k. München. 1951. 253. l.

²⁶ Kritikájához ld.: *Г. В. Плеханов*: О книге Риккерта. Избранные философские произведения в пяти томах. III. к. Москва. 1957. 508—515. l.; *В. Ф. Асмус*: Маркс и буржуазный историзм. Москва. 1933.

²⁷ *Heinrich Rickert*: Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Tübingen. 1913. 277. l.

Rickert — elutasítva a történelmi törvény fogalmát — nem talál a történelemben olyan objektív kritériumot, amelynek alapján a történész a történelmi tényeket kiválaszthatja és értékelheti. A történelmen kívüli, transzcendentális „értékelésekhez” való fordulás bizonyul nála az abszolút relativizmustól való menekülés egyetlen eszközének. Ezzel elmélete erősen irracionális vonásokat nyer.

M. Weber, aki továbbfejleszti Rickert elméletét és a történettudomány logikáját reális, evilági feltevésekre próbálja alapozni, átviszi az értékelések fogalmát az elvont szükségszerűség transzcendentális világából a mai történelem reális világába. Az a megállapítás, hogy a történelmi megismerés az aktuális valóságtól függ, Weber mégis a relativizmushoz és a szubjektívizmushoz vezet. Weber megérti, hogy a történelem nem lehet meg bizonyos fogalmak és kategóriák nélkül, ezeket a fogalmakat azonban mégsem egy meghatározott valóság tükröződéseknek, hanem alárendelt jelentőségű, tisztán relatív „elméleti konstrukcióknak”, „eszményi típusoknak” tekinti. A szociológiai kategóriák e misztifikációja egyenesen az *objektív* történelmi törvényekről szóló marxista tanítás ellen irányul. Mivel Weber kétségbevonja, hogy a szociológia megértheti a történelmi folyamat „igazi valóságát”, a szociológia csupán a — rickerti idiografizmus értelmében vett — történetírás segédeszközévé válik. Az eklektikus pluralizmus, melyet M. Weber szembeállít a materialista monizmussal, szabad utat enged a szubjektívizmus számára. Weber, Rickerthez hasonlóan, végül is a transzcendenshez, a valláshoz kénytelen fellebbezni. A társadalmi megismerés végső alapja nála az ember állítólagos „hite a létünk értelmének talajául szolgáló végső és legfelsőbb értékeszmék „tapasztalatfeletti” érvényében”.²⁸

Georg Simmel „A történetfilozófia problémái” c. művének első kiadásában (1892) Diltheyhez csatlakozva azt állította, hogy a „pszichológia a történettudomány apriorisztikus feltételezett. Az ismeretelmélet feladata utóbbival szemben olyan szabályok felállítására, amelyek segítségével, külső (formális) adatok és hagyományok alapján következtetéseket lehet vonni lelki jelenségekről, és amelyek elegendő alapot adnak ahhoz, hogy „érthető” összefüggést teremtsünk köztük.”²⁹

Munkája második kiadásában (1905) Simmel egyes kérdéseknél a neokantianizmus badeni iskolájának álláspontjára hivatkozott, de általános szubjektív metodológiai beállítottságát ez természetesen nem változtatta meg.

A történettudományok neokantianus „kritikája” — mely aláasta a történeti tapasztalat általánosításába vetett bizalmat, tagadta az objektív történelmi törvényszerűség lételet és egyszerű tényleírásra korlátozta a történettudományt — egészen a nyílt *irracionálisizmusig* és relativizmusig jutott. Ez az út vezette aztán O. Spenglert és Th. Lessinget ahhoz a megállapításhoz, hogy objektív történelmi megismerés teljesen lehetetlen. Spengler szerint „végső fokon mindig van valami ellentmondásos abban”, ha a történelmet tudományosan akarjuk szemlélni. „A természetről értekezzünk tudományosan. A történelemről költeni kell.”³⁰ A történelmi megismerés egyedüli eszköze: „utánérzés, szemlélet, összehasonlítás, közvetlen belső bizonyosság, exakt érzéketes fantázia”.³¹ Spengler ezekből kiindulva határozottan visszautasítja a történelmi törvényszerűség, az oksági kapcsolat és a haladás fogalmait és a tiszta nihilizmust és szkeptizmust képviseli. Theodor Lessing a történettudományt lenézően „az értelem nélküli értelmezésének” nevezi.³²

A történettudománynak ez a felfogása jellemző a modern irracionálisizmusra is. A lét „történelmisége” az egzisztenciálfilozófusok felfogása szerint azonos a lét mulandóságával és kárhozott voltával. Mivel a történelmi folyamat menetét abszolútnak nyilvánítják, és nem ismerik el meghatározottságát és törvényszerűségét, az egzisztencialisták — különösen Karl Jaspers — a történelem „legyőzésének” egyedüli eszközét a történelmen kívüli, földöntúli erőkhöz való folyamodásban találják meg. Kijelentik, hogy a történelmi folyamat tudatos irányítása immanens törvényeinek megismerése alapján teljesen lehetetlen, „mert a történelem egyediségében végül is egyszerű”.³³ Ha azonban a történelem szukadatlán „átmenet”, melyben semmi állandó, ismétlődő és tartós nincsen, nem létezhet az ismeretek felhalmozódását és tökéletesítését feltételező

²⁸ *Max Weber: Gesamelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre.* Tübingen. 1920. 213. l.

²⁹ *Georg Simmel: Die Probleme der Geschichtsphilosophie* (oroszul). Moszkva. 1898. 40. l.

³⁰ *Oswald Spengler: Der Untergang des Abendlandes. I. k.* München. 1920. 139. l.

³¹ Uo. 35. l.

³² *Theodor Lessing: Geschichte als Sinngebung des Sinnlosen.* München. 1919.

³³ *Karl Jaspers: Vom Ursprung und Ziel der Geschichte.* Zürich. 1949. 304. l.

objektív történettudomány sem. Mint Jaspers írja, „a történelemben a valóság mindig jelenlevő, de mindig mozgásban van, soha nem befejezett. Elvész, amikor úgy vélik, hogy végrelegesen birtokba vették.”³⁴

R. Aron a történelmi valóság „eltűnésének” megállapítására vetemedik, amelyben abszolútnak nyilvánítja a magának a történésznek „történelmiségéről” szóló tézist, és a történettudományt a történelmi folyamattal azonosítja;³⁵ az amerikai pragmatisták pedig (többek között J. Dewey, S. Hook) az aktuális ideológiai helyzet egyszerű reflexének nyilvánítják a történettudományt, s ezzel igazolják a történelmi múlt minden tetszés szerinti modernizálását és meghamisítását.

A történelemmel, mint tudománnyal nem bánnak jobban az idealista filozófia más áramlatai sem.

Benedetto Croce és R. G. Collingwood *neohegelianus idealizmusa* első pillantásra alapvetően különbözik mind a neokantiánus, mind az irracionális történelmi koncepciótól. B. Croce élesen elítéli Th. Lessing „történeti pyrrhonizmusát”, szembe fordul a relativizmussal, a szkepticizmussal, és az általános és különös szétválasztásával, kimutatja a társadalmi fejlődés emelkedését és a történelmi múlt teljes megértését. A valóságban persze Croce „historizmus” ugyanolyan relativista és szkepticista végkövetkeztésekre vezet, mint Dilthey és Dewey elméletei. Míg a történelem, mint természettudományos folyamat marxista szemléletét próbálja megcáfolni, az objektív idealizmus álláspontjáról az emberiség történetét a szellem történetével azonosítja. Ezzel elméletében megoldhatatlan ellentmondások keletkeznek. Szerinte egyrészt egy absztrakt szellem a történelem alkotója, míg a tapasztalati egyedek saját cselekedeteik pusztja szimbólumaivá válnak, másrészt egyes egyedek, a kiválasztott „elit” javára írja a történeti alkotást. Éppen ilyen ellentmondások Croce történettudomány-elmélete is. A történeti valóságot a történész tudatában teljesen feloldó és a történelmet, azaz a történeti folyamatot a történetírással, azaz a történettudománnyal azonosító Gentile „aktualizmusa” elleni polémijában Croce megkísérli ezeknek a fogalmaknak az elhatárolását. Mivel azonban a marxista tükröződés-elméletet elveti, nem tudja ezt az elhatárolást következetesen megindokolni és a történelem és a történetírás közötti különbség nála a világ-szellem és az egyedi emberi tudat különbségeként jelenik meg, viszont ugyanakkor állandóan azonosítja ezeket a fogalmakat.

A lapos, leíró történelem elleni harcban Croce azt az elméletet állította fel, hogy a történelem és a filozófia azonosak, és minden történelem időszerű. Minthogy azonban Croce számára csak a gondolat „valóság”, tagadja a történeti múlt valóságát, ha egy adott pillanatban senki sem gondolja azt. Ez Crocet ahhoz a megállapításhoz vezeti, hogy lehetetlen olyan „tárgyilagost történelmet” írni, melynek adatai az emberi tudattól függetlenek. Ebből a prezentista koncepcióból ered a történelmi idő, a kauzalitás, a törvényszerűség fogalmainak „hiábavalóságáról” szóló tézise. Így válik a tudatos agnoszticizmus egyetlen biztosítékká a szkepticizmus ellen. Croce a „pártos” történetírás eszméje ellen fordul, s közben egy síkra állítja a marxista történészek műveit a fasiszta történelemhamisítókéval. Saját „mindent átfogó” objektivizmusa alapján véve azonban csak mérsékelt liberalizmusának kifejezése és nyilvánvaló konzervatív tendenciája van. Nem véletlenül volt Croce a XIX. századvégi és a XX. századeleji revizionizmus egyik ideológiai ihletője.³⁶

Az utóbbi időben a *neopozitivistá filozófia* is aktívan bekapcsolódott a történelem-elmélet problémái feletti polémiaiba. Azokkal a megelőző iskolákkal ellentétben, melyek (a pragmatizmus kivételével) nyíltan szembeállították a történelmet a természettudományokkal, a logikai pozitívizmus azt állítja, hogy egységes tudományos módszertant dolgoz ki és „egységes tudományt” terem. Carnap, Neurath, Mises és a neopozitívizmus más képviselői hevesen bírálták mind a neokantiánus idiografizmust, mind a Dilthey-féle „megértést”. A filozófiának a logikára, ennek viszont a szemantikus mondatelemzésre való redukálása, ami az idő paraméterét a szemléletből kizárja és mindent „értelmetlennek” nyilvánít, ami nem vezethető vissza egy szinonim „referensre”, már tartalmazza a történettudomány tagadását. A XX. század harmicas éveinek logikai pozitívizmusára (O. Neurath) jellemző a történelemnek az „empirikus szociológiára” való gépies redukálása, mely egyrészt elmosza a társadalmi mozgásforma sajátosságát és a történelmi folyamatot egyszerűen a statisztikai viszonyok kölcsönös függőségére korlátozza, más-

³⁴ Uo. 307. l.

³⁵ Vö.: R. Aron: Introduction à la philosophie de l'histoire. Paris. 1948. 120. l.

³⁶ Benedetto Croce „historizmusának” kritikájához l.: A. Gramsci: Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce, Opere. 2. k. Milano. 1952.

részt lekicsinyli a szociológiai absztrakció jelentőségét és megfoszt objektív tartalmuktól olyan fogalmakat, mint „állam”, „nemzet”, „kapitalizmus” stb. Ez a két irányzat teljesen összeegyeztethetetlen a történelem tudományként való kezelésével; ezért a neopozitivisták filozófusok, akik különösen a történelmi módszertan kérdéseivel foglalkoznak, rendszerint ugyanarra a végkövetkeztetésre jutnak, mint az őszintébb idealisták — arra a megállapításra, hogy a történelem nem tudomány és nem is lehet tudomány.

Nagyobb őszinteséggel dönti el ezt a kérdést B. Russel, aki kertelés nélkül kijelenti, hogy a történelem nem lehet „valódi” tudomány, inkább a művészet egy formájának kell tekinteni.³⁷ Russel vitatja bármilyen történelmi törvény létezését és a történelemben csak az esetlegességek megszervezhetetlen káoszát látja, melyben semmilyen tudományos előrelátás nem lehetséges.

Ugyanezt a gondolatot próbálja megindokolni, ha nem is ennyire szubtilisan, Karl Popper a „historizmus” elleni polémiájában.³⁸ Popper a tudományos törvény fogalmát metafizikusan szembeállítja a statisztikai bízhatósággal és igyekszik megcáfolni azt a tézist, hogy a történelemben alkalmazható a tudományos determinizmus. Azt állítja, hogy nincsenek és nem is lehetnek „történeti törvények”, hogy a történelem bármiféle „interpretálása” gyökeresen különbözik egy tudományos elmélettől és semmiféle igényt nem emelhet objektív igazságra. Ilyen módon a történettudomány korlátlan relativizmus hatalmába kerül. Popper a társadalmi fejlődés objektív törvényeinek felismerését s azoknak a haladó társadalmi erők érdekében való tudatos felhasználását valló marxista történetfelfogással szembeállítja a „társadalmi konstruálást” és „opportunistá hozzáállást”, amely egyes reformokra szorítkozik és a társadalom rendjében alapvető változtatásokra nem törekszik. Az idealista empirizmus a filozófiában és a szociológiában így a politikai reformizmus elméleti indokolását és a kapitalizmus apológiáját szolgálja.

Ugyanígy ellenségesen viselkedik a történettudománnyal szemben a *vallásos történetfilozófia* is, katolikus, neothomista és protestáns formájában egyaránt. A vallásos történetfilozófia ugyan — hogy az egyházi dogmákat a kritikától megóvjá — a mai polgári filozófia legtöbb irányzatára jellemző irracionális szkepticizmus ellen fordul.³⁹ A neopozitivisták „gnoszeologikus” álláspontjával szemben a vallásos történetfilozófia az ontológiai problémát állítja előtérbe, s koncepcióját többek közt a „történelmi események konkrét logikájának” megtestesüléseként ábrázolja.⁴⁰

A valóságban azonban a vallásos történetfilozófia a történelmi folyamat, valamint a történelmi megismerési folyamat legreakciósabb felfogásait védelmezi. A vallásos történetfilozófia a történelmi fejlődést az isteni akarat kinyilatkoztatásának tekinti, s hasztalanul igyekszik ezt a titokzatos gondviselést az emberi szabad akarat elismerésével összekapcsolni.⁴¹

³⁷ Vö.: B. Russell: *History as an Art*. London. 1954.

³⁸ Vö.: K. R. Popper: *The Open Society and its Enemies*. London. 1952. I—II. k.; Vö. kritikánkat a történettudomány neopozitivisták koncepciójáról a következő cikkben: Неопозитивизм против историзма. Философские науки. 1958. № 2.

³⁹ „A 'historizmus' kifejezés” mondta XII. Pius a Római Történészkongresszus vendégeinek tiszteletére tartott fogadáson „olyan filozófiai rendszer meghatározása, mely a szellemi valóság egészében, az igazság felismerésében, a vallásban, az erkölcsben és a jogban csak változásokat és fejlődést lát, következésképpen mindent tagad, ami állandó, abszolút és örökértékű. Egy ilyen rendszer teljesen összeegyeztethetetlen a katolikus világfelfogással és egyáltalán minden olyan vallás felfogásával, mely egy személyi Isten létezését vallja.” (Discours de sa Sainteté le Pape Pie XII au Xème Congrès International des sciences historiques 7 septembre 1955. Vatikán. 1955. 7. 1.)

⁴⁰ J. Maritain: *Scholasticism and Politics*. New York. 1941. 1. l.

⁴¹ Mint Simon megjegyzi: „... olyan ember, aki szabadon alkotja meg történelmét, képes arra, hogy megértse az isteni parancsolatokat, ami egy keresztény számára elképzelhetetlen. Isten azonban — hogy parancsolatait az Időben megvalósítsa — az eseményeket és az emberek akaratát belátása szerint irányítja. Ez arra a végkövetkeztetésre vezet, hogy a világi történelem — miután azt titokban Isten mindenhatósága irányítja — ugyancsak természetfeletti. Az ember csak szerepet játszik benne, szó szerinti értelemben, mint ahogy a színész is olyan szavakat mond a színpadon, amelyeket nem ő írt és úgy mozog, ahogy azt a szerző kívánja. Ilyen perspektívából nézve a történelem illúzió, 'komikus illúzió', színjáték, mely az egészséges emberi értelmet megbotránkoztatja és a keresztény filozófust szükségképpen zavarba hozza.” (P. H. Simon: i. m. 80. és köv. l.)

A vallásos filozófia elkülöníti egymástól a tudományos tapasztalati módszerekkel megközelíthető egyes történelmi tények kutatását és a történelem csak a hit számára hozzáférhető „értelmének” megismerését. Hogy a kinyilatkoztatásnak helyet teremtsen, a vallásos történetfilozófia szabályos hadjáratot vezet a történettudomány ellen, s közben ugyanazokat az érveket használja, mint a szubjektív idealista iskolák.⁴² Mivel a vallásos szerzők nem képesek a tényleges történelmi fejlődésben történelmi „értelmet” felfedezni, ezt az „értelmet” transzcendens, titokzatos valaminek tekintik.

A neothomizmus álláspontja szerint a reális jelenségeket leíró „empiriológusok analízist” (ahol is Maritain közösséget vállal az empirikus tudás neopozitivisták felfogásával) a lényegét megragadó „ontológus analízissel” kell kiegészíteni.

A protestáns teológusok hasonlóan oldják meg ezt a problémát. „A történelem drámaiban sok tény és körülmény található”, írja R. Niebuhr, az ismert amerikai teológus, „melyeket racionális módon kell egymással összekapcsolni. De a „jelentés-sémát”, melyben ezeket a tényeket és vonatkozásokat megismerjük, a hit segítségével kell megérteni, mivel az a titoknak a racionális felismerés határain túl fekvő birodalmát értini.”⁴³

A történetfilozófia — állítja K. Löwith — teljesen a teológiától függ és soha nem lehet tudomány, mert a történelem célja (vagy értelme, ami ugyanaz) nem található meg a történelmi eseményekben, hanem transzcendens.⁴⁴

Igy csak a történelmen kívüli, isteni akaratba vetett bizodalom mentheti meg az embert a kétségbeeséstől; az isteni akarat az ember földi létének valami ismeretlen értelmet ad, s a történetfilozófia főgondolatává kell válnia annak, hogy „az emberi értelem a történelem problémáit megfejteni nem tudja.”⁴⁵

III

A szubjektivizmus „társadalmi feladatának” a polgári történelmi gondolkodás belső válságával és a reakciós idealista filozófia befolyásával való egyesítése határozza meg a hivatásos nyugati történészek elméleti gondolkodásának jellegét is. A polgári történetírás a múltban soha még nem szentelt az elméleti kérdéseknek ilyen figyelmet. Korunk polgári történészeinek a történettudomány tárgyról és feladatairól írt számos könyvében, cikkeiben, előadásában mégis a relativizmus, a szkepticizmus és az irracionálisizmus ugyanazon nézetei uralkodnak, mint az idealista történetfilozófiában.

A szubjektivizmus leplezetlenebb és legcinikusabb formája a mai polgári történetírásban az amerikai *prezentizmus*, melynek teoretikusai (többek közt Beard, Becker, Read) egészen tagadják az objektív igazság lehetőségét a történettudományban, azt a jogot hirdetik, hogy mindenki „saját maga történésze” lehet és a történettudományt nyíltan az imperialista propaganda szolgálatába állítják.⁴⁶ Hasonló, relativista jellegű megállapításokat találunk — ha óvatosabb formában és ilyen reakciós végkövetkeztetések nélkül is — néhány nyugat-európai történésznél.⁴⁷

⁴² „Szükségünk van a „történelmi értelem kritikájára”, mely a történelmet istenítő dogmatizmus elleni harcban hasonló szerepet játszhatna, mint amilyent a helyesen értelmezett „józan ész kritikája” a materialista és tudományos dogmatizmus elleni harcban játszhat.” (Philosophies de l'histoire. Recherches et débats du centre catholique des intellectuels français. Oct. 1956. No. 17. 8. 1.)

⁴³ R. Niebuhr: The Self and the Dramas of History. New York. 1955. 242. l.

⁴⁴ Vö.: Karl Löwith: Meaning in History. Chicago. 1949. l., 3. és 6. l.

⁴⁵ R. L. Shinn: Christianity and the Problem of History. New York. 1953. 247. l.; Vö.: H. H. Walz: Sinn und Unsinn der Weltgeschichte. Hamburg. 1947. 30. l.; K. Löwith: Weltgeschichte und Heilsgeschehen. Stuttgart. 1953. 175. l.; J. Pieper: Über das Ende der Zeit. Eine geschichtsphilosophische Meditation. München. 1954. 27. l. A „történelem értelmének” jelenlegi polgári koncepciójáról kimerítő kritikát ad Robert Schulz: Über den Sinn geschichtlichen Daseins. Beiträge zur Kritik der gegenwärtigen bürgerlichen Geschichtsphilosophie. Berlin. 1958. 11—52. l.

⁴⁶ E tárgyban vö. részletesebben Adam Шэфф: Презентизм — реакционная методология американской историографии. Коммунист, 1955. No 16.; és cikkünket: Философский релятивизм в современной американской буржуазной историографии. Новая и новейшая история, 1958. No. 5. 125—137. l.

⁴⁷ Vö.: G. J. Renier: History, its purpose and method. London. 1950.; L.-E. Halkin: Initiation à la critique historique. Paris. 1951; Ch. Morazé: Trois essais sur l'histoire et la culture. Paris. 1948. stb.

A nyugat-német (Ritter, Heimpel) és francia (Marrou) polgári történetírás néhány neves képviselője a materialista történetfelfogás elleni harcban — Dilthey és követői gondolataira támaszkodva — megkísérlti egyúttal a prezentista koncepció „szélsőségeit” is elkerülni. Gerhard Ritter a X. Nemzetközi Történészkongresszuson tartott referátumában pl. élesen bírálta az amerikai prezentisták felfogását és joggal hangsúlyozta: „Tehát létezik olyanvalami — az amerikai prezentisták minden kételye ellenére is —, mint a történészek „objektív” igazságfelismerésének állandó haladása.”⁴⁸ De Ritter, miközben fellép a szkepticizmus ellen, ugyanakkor azt is kijelenti, hogy a történelem a valóságot nem „tükrözi”, hanem „átalakítja”, s hogy történelmet írni azt jelenti: „...alakot adni egy alakatlan anyagnak”.⁴⁹ Nem az a szubjektív idealizmus-e ez, amelyik semmilyen körülmények között sem tud a relativizmustól megszabadulni? A tudományos objektivitás fogalmát Ritter a szubjektív becsületesség és őszinteség fogalmával cseréli fel. Azt írja, hogy az objektivitás „nem más, mint a történész magatartása, az akarat határozott iránya, feltétel nélküli valóságra való törekedés, megvesztegethetetlen igazságszeretet, amely semmilyen önkorrektúrától nem riad vissza, ha azt az ügy megkívánja”.⁵⁰ Az igazságszeretet önmagában azonban tudvalevőleg nem elég az objektív igazság felismeréséhez. A történész tudatát néha osztályelölételek homályosítják el úgy, hogy „teljesen őszintén” eltorzítja a történelmet. Az objektivitás példájaként Ritter saját, Goederleerről írt könyvét idézi. Semmi sem hathat ennél a példánál lecsújtóbban. Ritter természetesen azt írta, amit helyesnek talált; de tudatán reakciós eszmék uralkodnak, s ezért munkája *objektíve* a valóság meghamisításának bizonnyal.⁵¹

A tudományos objektivitás problémája megoldhatatlan ott, ahol a megismerést magát szubjektív értelemben használják és ahol elvetik a materialista tükröződéselméletet. H. J. Marrou, a kereszténység történetének ismert historikusa, a Sorbonne professzora, Ritterhez hasonlóan a prezentista „kiélelés” ellen fordul, amennyiben hangsúlyozza, hogy „a tudomány emberét, a történészt az emberiség mintegy megbízta azzal, hogy az igazságot keresse”.⁵² Marrou, aki a Dilthey-i „megértést” tekinti a történelmi megismerés főszközként, egyidejűleg kijelenti, hogy a „történelem a történeztől elválaszthatatlan”⁵³ és ezt a tézist egész koncepciója „alapvető axiómájának”⁵⁴ tekinti. Marrou szerint végeredményben az egész történettudomány nem az empirikus megbízhatóságon, hanem a hiten alapul.⁵⁵ A mai polgári történetírás módszertani alapjainak bizonytalansága és az a törekvése, hogy egy, a történelmi materializmussal szembeállítható elméletet találjon — amit sok polgári történész belát — számos vitára ad okot. Ez különösen a mai nyugat-német történetírásra jellemző.

A nyugat-német történészek és szociológusok nagyrésze most is a Dilthey-féle „megértés” és Rickert „individualizáló módszere” alapján áll. Az irányzat vezető teoretikusai, Theodor Litt és Erich Rothacker reakciós szociológusok, nyíltan fellépnek a materialista történetfelfogás és a tudományos determinizmus ellen. Rothacker igen egyszerű példával fejt ki nézetét a szellem- és természettudományok közötti elvi ellentétéről: „...egy bútordarab a természetkutató számára — teljesen jogosan — egy darab térbeli-időbeli-anyagi valóság. A fa, amiből készült, sok fizikai, kémiai, technikai problémát vet fel. Alakja megmérhető és görbületei matematikailag megvizsgálhatók. De mivel bútordarabról van szó — esetleg egy nagyon szép rokokó komódról —, ez többek közt egészen más természetű problémát is vet fel: Milyen szándékai voltak (távolabbi

⁴⁸ Gerhard Ritter: Leistungen, Probleme und Aufgaben der internationalen Geschichtsschreibung zur neueren Geschichte (16—18. Jh.). Relazioni di X Congresso Internazionale di Scienze Storiche. VI. k. Firenze. 1955. 324. l.

⁴⁹ Uo. 234. l.

⁵⁰ Uo. 325. l.

⁵¹ Vö.: ZfG 4. évf. (1956) 1. 188. és köv. II. recenzióját; vö.: W. Berthold: Der politisch-ideologische Weg Gerhard Ritters, eines führenden Ideologen der deutschen Bourgeoisie. ZfG. 6. évf. (1958), 5. 959—989. l.

⁵² H.-J. Marrou: De la connaissance historique. Paris. 1954. 219. l.

⁵³ Uo. 51. l.

⁵⁴ H.-J. Marrou: L'histoire et les historiens. Revue Historique. CCXVII. k. 1957. fasc. 2. 280. l.

⁵⁵ H.-J. Marrou: De la connaissance historique. 133. l. Marrou koncepciójának, és az ezzel kapcsolatos polémiaának részletes értékelése cikkünkben: Некоторые вопросы философии истории в современной французской историографии. Вестник истории мировой культуры. 1959. No. 1.

értelemben) alkotójának? És vajon ezek a szándékok azonosak voltak-e kora szándékaival? Mit akart? Milyen értelmet helyezett belé? Ezek az intenciók, értelmezések, célok stb. már egyáltalán nem térbeli-időbeli-anyagi jellegűek. De emiatt azért nem is kísértetek.⁵⁶ Ezek a szellemtörténeti kutatás tárgyai. De ezek a célok, értelmezések stb. csak saját személyi tapasztalat, más emberek szellemi életének újrafelismerése és „újlagos megvalósítása révén” érthetők meg. „A szellemtudomány elsőrendű témája tehát újlag megvalósítandó, emberek által művekben előzetesen megvalósított értelemadások, művekben rejlő értelmi tartalmak.”⁵⁷

Rothacker nem fedez fel semmi újat azzal, hogy az emberi tevékenység célratoró, tudatos jellegét kiemeli. Mindazáltal misztifikálja ezt a folyamatot. V. I. Lenin Hegel: „A logika tudománya” c. munkája áttanulmányozásakor megjegyezte, hogy az *objektív folyamatnak* két formája létezik: „a természet (a mechanikus és a kémiai) és az ember *célkitűző tevékenysége*”.⁵⁸ Az emberi célok azonban csak látszólag függetlenek az anyagi világtól. „A valóságban az emberi célokat az objektív világ hozza létre és ezek feltételezik az objektív világot — mint adottat, meglevőt találják meg. De az embernek *úgy tűnik*, hogy céljai a világon kívülről származnak, a világtól függetlenek (szabadság).”⁵⁹

Ha az emberi cselekvések „eszmei tartalmát”, „eszmeirányát” elsődleges és önmagával beérő valaminek tekintjük, mint ahogy Rothacker teszi, akkor alapjában véve nem létezhet történettudomány; hanem arra van ítélve, hogy örökké a szubjektív „értelmezésektől” függjön, melyek főleg a szerzők intuitív ösztönein alapulnak. Ha azonban a szubjektív ösztönöket meghatározott objektív társadalmi viszonyok következményeinek tekintjük, ezzel anélkül, hogy a szellemi jelenségek relatív önállósága megszűnne, a társadalomtudomány megszabadul a primitív teleológiától, mivel a társadalmi fejlődés mind egészében, mind részleteiben „okozati”, törvényszerű folyamatnak tekinthető.

De éppen ettől félnek a reakciós ideológusok, akik az imperialista világ kalandorpolitikájának elméleti alapjául szolgáló, csődbejutott voluntarizmust minden áron iparkodnak fenntartani. A társadalmi élet, természete szerint, irracionális, „a politikának vagy a történelemnek nincsenek törvényei”, ezért a szellemtudományok semmiféle igényt nem emelhetnek objektív igazságra — bizonygatja Walter Theimer⁶⁰ szociáldemokrata teoretikus. Reinhard Wittram csatlakozik hozzá: „Ha az ember, mint isten által teremtett, kitüntetett és kegyelemben részesült lény kivétezettsége biztosítva van, úgy az iránta megnyilvánuló történelmi érdeklődésnek nincsen szüksége további megindoklásra.”⁶¹ „Igazsága azonban (a történelemé I. K.) lényegében még az emberről való — nemcsak lélektanilag következetes — ismerettől is függ.”⁶² Felesleges ezért történelmi általánosításokra törekedni, mert az „élő személyiség” ebben eltűnik.

Ezen irányzat történészei azt állítják, hogy nem a történelemben magában van megértésének kulcsa, s hogy „a történelem végső értelme ... tudományos úton egyáltalán nem felismerhető és magyarázható”.⁶³ Ilyen módon minden történelemhamisítást igazolni lehet, s a reakciós nyugat-német Walther Hofer nyíltan kijelenti, hogy minden embernek joga van saját képet alkotni a történelemről.⁶⁴

Egész természetes, hogy ez a szubjektivizmus és a történettudománynak egyszerű tényleírássá való redukálása egyes polgári történészeket nem elégit ki, és valami különös „elmélet utáni vágyódást” ébreszt bennük. Ennek legvilágosabb bizonyítékát adja a

⁵⁶ *Erich Rothacker*: Die dogmatische Denkform in den Geisteswissenschaften und das Problem des Historismus. Bonn. 1954. 5. l.

⁵⁷ Uo. 7. l.

⁵⁸ *V. I. Lenin*: Aus dem philosophischen Nachlaß. Exzerpte und Randglossen. Berlin. 1958. 107. l.

⁵⁹ Uo. 108. l.

⁶⁰ *Walter Theimer*: Natur- und Gesellschaftswissenschaft heute. Gewerkschaftliche Monatshefte. 6. évf. 1955. jún. 372. l.

⁶¹ *Reinhard Wittram*: Das Faktum und der Mensch. Historische Zeitschrift 185. k. 1958. 1. 75. l.; vö.: *E. F. J. Zahn*: Toynbee und das Problem der Geschichte. Köln. 1954. 8. l.

⁶² *R. Wittram*: i. m. 85. l.

⁶³ *H. R. von Srbik*: i. m. 378. l.; vö.: *Friedrich Meinecke*: Vom geschichtlichen Sinn und vom Sinn der Geschichte. Leipzig. 1939. 134. l.; *Walther Hofer*: Geschichte zwischen Philosophie und Politik. Basel. 1956. 68. és 181. l.

⁶⁴ *W. Hofer*: i. m. 18. l.

nyugat-német történetírásban Othmar Anderle egy cikke ezzel a jellemző címmel: „Elméleti történelem. Elmélkedések a történettudomány alapjainak válságáról.” Anderle élesen bírálja a polgári történetírásra jellemző „általánosításoktól való félelmet”, s annak Dilthey, Rickert és Croce műveiben levő elméleti indokolását. Megmutatja, milyen tarthatatlan az „egyediségi alapelv”, „melyre az idealista tradíciójú történettudomány olyan büszke, s melyben módszertani önállósága Magna Chartáját látja...”⁶⁵ Elveti az idiografikus módszert és „elméleti történelmet” követel, amelyik világos heurisztikus hipotéziseket állít fel, elméleteket szerkeszt a történelmi jelenségek jellegéről és kapcsolatairól, „jellemző fogalmakat” és törvényeket dolgoz ki stb.”⁶⁶

Az idealista történetfelfogás keretében azonban lehetetlen az emberiség történelmi tapasztalatainak megfelelő általánosításaihoz eljutni. Anderle ezért — utalva Spengler, Szorokin és Toynbee munkáira, melyekben a valódi általánosítást önkényes analógiák és nyílt misztikum helyettesíti — megkísérli nagyobb általánosítás lehetőségét. Nem véletlen, hogy Anderle e szavakkal zárja Toynbeerről szóló könyvét: „Ezzel elhagytuk a tiszta tudományosság korszakát, melynek küszöbén Spengler áll; Tertullianus mondata: „credo quia inceptum, quia absurdum est”, újból jogaiba lép.”⁶⁷ Az ilyen „általánosításoknak” azonban a történettudományhoz semmi közük; és Franz Hampel, Anderle könyvének egyik polgári bírálója teljesen joggal kérdi: „Hová jutnánk, ha sikerülne ilyen nézetnek érvényre jutni? Nem volna-e ez tudományunk csődjé?”⁶⁸ Egyszerű tényleírások és önkényes sematizmus — ez az a Scylla és Charybdis, amelyektől a polgári történetírás nem menekülhet.

Jellemző az is, hogy a polgári történészek, akik a túlságosan nyilvánvaló szubjektivizmust és irracionalizmust — legtöbbször egy rég csődbejutott objektivizmus álláspontjáról — elítélik, a szubjektivizmussal semmit sem tudnak szembeállítani, mint azt a jámbor óhaj, hogy a történelmet úgy írják meg, „ahogy az volt”, és hogy politikai értékelésektől és filozófiai általánosításoktól tartózkodjanak. Ez az „objektivizmus” nemcsak hogy csalóka illúziókat ringat egy „pártatlan” történettudomány lehetőségéről az osztálytársadalomban, hanem egyenesen a marxista történetírás pártosságának elve ellen irányul. Éppen ezzel az objektivizmussal jár együtt a tudomány ideológiai és politikai befolyásoktól való „megszabadításának” a mai revizionizmusra jellemző eszméje. A valóságban azonban az egész történettudomány pártos és elválaszthatatlanul összefügg az osztályharcral.⁶⁹

Epp ily kevésbé lehet a történettudományt a filozófia befolyásától „megszabadítani”. Azokra a történészekre, akik a filozófiai problémák elől a „tiszta tények” területére akarnak visszavonulni, teljesen ráillik az, amit Engels a természetűdősök hasonló törekveiről mondott: „A természetkutatók azt hiszik, hogy felszabadulnak a filozófia uralma alól, ha nem veszik figyelembe, vagy ócsárolják. De minthogy gondolkodás nélkül egy lépést sem tehetnek, a gondolkodáshoz pedig gondolati meghatározásokra van szükségük, ezeket a kategóriákat azonban vizsgálat nélkül veszik át az ún. művelt emberek köztudatából, amelyen rég elavult filozófiai maradványai uralkodnak, vagy abból a kevéske filozófiából, melyet az egyetemen kényszerűségből hallgatnak... vagy mindenféle filozófiai művek kritikátlan és rendszertelen olvasásából, azért mégis a filozófia, mégpedig többnyire — sajnos — a legrosszabb fajta filozófia szolgáltatásban szenvednek és azok, akik ócsárolják a filozófiát, éppen a legrosszabb filozófiai rendszerek legsilányabb, vulgarizált maradványainak rabjai.”⁷⁰

Ma még a legrakciósebb polgári történészek is elismerik — pl. W. Hofer —, hogy „az a történetírás, amely több akar lenni krónikánál vagy statisztikánál, se filozófia, se politika nélkül nem tud boldogulni: szüksége van filozófiai kategóriákra és fogalmakra, politikai mércékre és ítéletekre, mint valami létfontosságú elemre.”⁷¹ Utalnunk kell azonban arra, hogy a történelem és a politika vagy a filozófia kölcsön-

⁶⁵ Othmar Anderle: Theoretische Geschichte. Betrachtungen zur Grundlagenkrise der Geschichtswissenschaft. Historische Zeitschrift. 185. k. 1958. I. 19. I.

⁶⁶ Uo. 50. I.

⁶⁷ Othmar Anderle: Das universalhistorische System A. J. Toynbees. Frankfurt (Main)—Wien. 1955. 449. I.

⁶⁸ Ld. Historische Zeitschrift, 183. k. 1957. 2. 339. I.

⁶⁹ Vö.: Ernst Engelberg: Politik und Geschichtsschreibung ZfG. 6. évf. (1958). 3. 468—495. I.

⁷⁰ Engels: A természet dialektikája. Bpest. 1952. 220. I.

⁷¹ W. Hofer: i. m. 8. I.

hatásainak kérdése nem oldható meg elvont módon, hanem attól függ, hogy *milyen* politikáról és *milyen* filozófiáról van szó. Az objektív történelmi felismerés haladását ma csak a kommunista pártosság segíti elő, és csak a marxista filozófia álláspontjáról lehet megoldani a filozófiai problémákat, amelyeket a polgári történetfilozófia összezavart és eltorzított.

Marx már jóval a „kritikai történetfilozófia” születése előtt rámutatott, hogy az emberiség története egységes, egész folyamat, amelyben minden fejlődési fok, minden „jelen” nemcsak az új, magasabb fokozat előkészítője, hanem, dialektikusan „megszüntette” az egész múltat, az emberiség egész megelőző történetét tartalmazza. Miközben az emberek megteremtik a jelen történelmét, ezzel gyakorlatilag a múlt történelmét „értelmezik”, és értékesítik a múlt történelmébe rejtett lehetőségeket. A történetész felméri a múlt eredményeit és folyamatait az ezekből a folyamatokból a jelenre áramló eredmények fényénél. Egy meghatározott jelenlegi helyzet sem végleges azonban és megjósolhatjuk, hogy a következő generációk is találnak majd a múltban olyasmit, amit mi még nem veszünk észre. Ez minden történelmi folyamat felismerését elhatárolhatatlanná, és e felismerés minden fokát viszonylagossá, nem véglegessé teszi. A polgári objektivizmus elméleti gyengeségét és reakciós jellegét éppen Marx és Lenin mutatták meg kimerítően, azzal, hogy a történelem és az élet, az aktuális politika és az osztályharc közötti kölcsönös összefüggés problémáját felvetették.

A történelmi materializmus, mivel megérti a társadalmi lét és a társadalmi tudat dialektikáját, egyúttal biztos garanciát is jelent a relativizmus és a szubjektivizmus ellen, melyekbe a polgári történeti gondolkodás merült.

A szubjektivista történetfilozófia fő feltételezése, hogy a történelmi folyamatot tudatosan vagy öntudatlanul a történelmi felismeréssel azonosítja és az elsőt az utóbbira redukálja. Ha ezt az azonosítást gyakran csak tisztán gnoszeologikus példaként találják is, a valóságban ennek az az alapja, hogy a történelmi folyamatot az egyes egyedek cselekedeteinek összességeként kezelik, melyben nincs ismételtetőség és objektív törvényszerűség. Ha így értelmezzük a történelmi folyamatot, a múlt elkerülhetetlenül valószínűtlennek tűnik, mivel már sem a múlt emberei, sem cselekedeteik nem léteznek. Történelmi elképzeléseink következképpen nem lehetnek egy nemlétező múlt tükröződései, hanem csak saját nézeteink, törekvéseink és reményeink vetületei. A történettudomány „perspektivitása” ebben az esetben azonos lesz szubjektivitásával és az objektív igazság problémája teljesen eltűnik. A történelmi folyamat ilyen felfogása azonban teljesen hamis.

Habár a társadalom történetében tudattal bíró emberek cselekszenek, akiknek mindegyike meghatározott célokat követ, ezek az egyéni cselekedetek mégis a saját törvényeik szerint fejlődő és az ember akaratától és tudatától teljesen független társadalmi viszonyok egy bizonyos *objektív* rendszerévé állnak össze. A társadalmi viszonyoknak éppen ez az objektív rendszere alkotja haladó fejlődésében a társadalomtudományok, különösen pedig a történettudomány tárgyát.

A társadalmi tudatnak a társadalmi léttel való szembeállítás, amint erre V. I. Lenin rámutatott, természetesen viszonylagos és csak mint ismeretelméleti alapkérdés jogosult. Azok a társadalmi eszmék, amelyek helyesen tükrözik a társadalmi lét szükségleteit és a tömegeket megragadják, anyagi erővé válnak és az együttélés bizonyos viszonyai, berendezései és normái mellett tárgyi valóságot öltenek.

Ez azonban semmiképpen nem jelenti azt, hogy a társadalmi lét és a társadalmi tudat azonosak. Mivel a társadalmi tudat még a jelenlegi történelmi fejlődésben is csak tükröződése a létnek, még ésszerűtlenebb az emberiség történeti gondolkodásának és történeti múltjának ontologikus azonosságáról beszélni. Az emberek nem „választhatják ki” szabadon a múltjukat. Gyakorlatilag minden generáció a jövő történelmét alkotja meg, amennyiben megvalósítja azokat a lehetőségeket, melyeket a múlt előkészített; de a múltat nem tudja megváltoztatni. A történelmi tudat fontos tényezője a jelen történelmi alkotásának; sok vonatkozásban tőle függ a jövő, a múlthoz való viszonylatban azonban korlátozzák működését a már létezett, bizonyos viszonyok, berendezések és események közepette már megvalósult dolgok tükröződései. Ezért Lenin tükröződés-elmélete a történelemre ugyanúgy alkalmazható, mint bármely más tudományra.

Amint elismerjük, hogy a társadalomtörténet objektív, törvényszerű folyamat, azt is el kell ismernünk, hogy a történettudomány történelmi felismerése minden bonyolultsága és ellentmondásossága mellett sem lehet semmi más, mint ennek a folyamatnak a tükröződése. A történetész természetesen nem tudja a teljes történelmi múltat maradéktalanul, minden részletében rekonstruálni. De nem is ez a történettudomány feladata. Itt is, mint minden más tudományban, csak a vizsgálendő folyamat leglényegesebb

oldalainak és vonásainak megközelítően pontos ábrázolásáról van szó,⁷² s ez a felismerés összefoglaló jellegű és haladó. Mint ahogy a történelmi valóságban az új szakasz a régi „megszüntetések” mindent megőriz, ami abban pozitív volt, a történettudomány új szempontjai és koncepciói is megkapják mindazt az értéket, amit a tudomány azelőtt ért, miközben az elöregedett téziseket és nézeteket feladja. A történettudomány történetének ezt (éppúgy, mint a minőségi változásokat) fel kell tárnia.

De a társadalmi fejlődés nem egyenes irányú. Egymásnak ellentmondó irányzatai vannak, melyek mögött harcoló osztályok állnak, és minden társadalmi osztálynak megvan a maga „történelmi hagyománya”, „múltja”, melyet az illető osztály ideológusai a történelem „fővonalának” tartanak. Ez a történettudomány pártosságának kérdéséhez vezet bennünket.

A mai polgári relativistákkal ellentétben a leninizmus nem elégszik meg annak egyszerű megállapításával, hogy a történettudomány *mindig* összefüggött bizonyos politikai érdekekkel, hanem elméletileg feltárja ezeknek az osztályérdekeknek a tudományos objektivitáshoz való viszonyát és megfogalmazza ennek alapján a *pártosság elvét*, mint a munkáját önként a szocializmus ügyének szolgálatába állító kutató tudatos módszertani elvét. A marxizmus polgári „kritikusai” és velük együtt a revizionisták is dühösen esnek neki ennek az elvnek és miközben a marxistáknak egy külön, a „polgári igazságtól” különböző „proletárigazság” esztelen gondolatát tulajdonítják,⁷³ megállapítják, hogy a kommunisták számára „a történész ideológiai képzése sokkal fontosabb, mint a módszertani”⁷⁴ (mintha egyiket a másikkal szembe lehetne állítani!). Alig érdemes ilyen képtelenségeket komolyan megcáfolni.

Amint világossá válik (s ezt már sok polgári történész is elismeri), hogy a történelmi gondolkodás minden körülmények között a kutató osztályhelyzetétől függ, teljesen nyilvánvaló lesz, hogy a történésznek nem az a feladata, hogy saját eszméiről lemondjon és csak az „adottra” szorítkozzék, hanem az, hogy eszményei történelmileg megalapozottak és ne csalóka álmoképek legyenek. Ez, mint V. I. Lenin utal rá, csak akkor lehetséges, „ha valóban annak a létező osztálynak az érdekeit fejezi ki, melyet életkörülményei kényszerítenek meghatározott irányú cselekvésre. Amikor az osztályharc objektívizmusának erre az álláspontjára helyezkedem, korántsem igazolom a valóságot, hanem ellenkezőleg, magában a valóságban mutatom meg átalakításának legmélyebb (bár első pillantásra láthatatlan) gyökereit és erőit.”⁷⁵

Ha a tudós, aki politikailag reakciós álláspontot képvisel, kitűnő szakmai képzettséggel bír is, és szakterületén értékes tudományos munkát is tud végezni,⁷⁶ a történelem egész lefolyásának igazi megértéséig mégsem juthat el: A jelenben nem érti meg a haladást, tehát nem látja meg azt a múltban sem, és a történelmi folyamat egyhelyben való topogásnak vagy éppen visszafejlődésnek tűnik előtte. Csak a jelenben a jövő érdekeit képviselő forradalmi osztály képes arra, hogy a történelem általános irányát megértse, mert jogos örököse a történelmi múltnak és megvalósítja azokat a feladatokat, amelyeket a múlt állított. A múlt történelme azé, aki a jövő történelmét megteremti.

Ez az oka annak, hogy a mai polgári történetírás eltorzítja a történelmet, a marxista történettudomány pártossága viszont ellenkezőleg a legszigorúbb tárgyilagosságot feltételezi, mivel a társadalmi fejlődés történészek által felfedezett törvényeinek követelményei megegyeznek a proletariátus és kommunista pártja érdekeivel.

Azzal a történelemhez való szkeptikus vagy nihilisztikus viszonytal, ami az imperialista burzsoáziára jellemző, a marxizmus szembeállítja az emberiség történelmi tapasztalatainak mély és komoly tanulmányozását, amelyből erejébe vetett bizalmát és a további fejlődésbe való betekintést meríti. „A történelem a mindenünk”, írta Engels, „nagyobbra tartjuk, mint bármilyen más, korábbi filozófiai irányzat, nagyobbra tartjuk még, mint Hegel, akinek szemében végtére is szintén csak logikai számtanfeladata

⁷² Vö.: *I. V. Lenin*: Sämtliche Werke. 3. kiad. XIII. köt. Wien—Berlin. 1927. 331. l.

⁷³ Vö.: *R. Aron*: The concepts of „class truth” and „national truth” in the social sciences. The Proceedings of the Hamburg Congress on Science and Freedom. London. 1955. 161. l.

⁷⁴ *W. Hofer*: i. m. 140. l.

⁷⁵ *Lenin Művei* 18. k. Bpest. 1955. 328. l.

⁷⁶ Vö.: *V. I. Lenin*: Sämtliche Werke, 3. kiad. XIII. k. 350. és köv. l.; uo. XVII. k. Moszkva—Leningrád, 1935. 339. l.

próbájául szolgált.”⁷⁷ „Alhozz, hogy győzzünk, egész mélységében meg kell érteni a régi burzsoá világ történetét...”⁷⁸ tanította V. I. Lenin.

Minél jobban megismerjük a kapitalizmus történetét, annál világosabbá válik előttünk a szocialista forradalom *objektív* szükségessége. Minél többet tudunk különböző országok szocialista építésének tapasztalatairól, annál világosabb elképzeléseink lesznek a szocializmus felépítésének eszközeiről és útjairól általánosságban, és annál könnyebben tudják elvtársaink és barátaink ezeket a tapasztalatokat felhasználni. Így az a történet-kutatás, amelyik nem megy tévútra a múlt kutatásánál és nem igyekszik azt „kijavítani” vagy „elrontani”, egyszerre lesz eszköze a jelen felismerésének és a jövőbe való előre-látásnak.

De éppen mert a marxista—leninista történetírás célkitűzései a tudomány fejlődésének érdekeivel megegyeznek, nem kísérheti a marxista történész kívülálló nézőként a történelem menetét, a szfinxekhez hasonlóan:

Itt ülünk, gulák mögöttünk,
Népek főtörvényhelye,
Árvíz, béke, harc köröttünk —
Arcunk sem rezdül bele.

A pártosság elve azt kívánja a történészekről s a többi szakterületek kutatóitól is, hogy állandó kapcsolatban maradjanak az élettel, a szocialista építés gyakorlatával, és az ideológiai harc időszerű kérdéseivel. A kutató tudatos és őszinte igyekezete, hogy kutatómunkájával támogassa a sürgető politikai feladatok megoldását és hogy együtt haladjon az egész néppel és annak élcsapatával, nemcsak nem gátolja őt a tudományos objektivitás elérésében, hanem ellenkezőleg, javára szolgál, mert megóvjá a történeiszrt a polgári objektivizmus szivós maradványaitól, többek közt a kutatási témakör ellapodásától, a kényes kérdések elkerülésétől, a gépies másolástól, a tények pusztá reprodukálásától.

Ma már egyes polgári történészek is elismerik, hogy „csak azt érdekli komolyan a múlt megismerése, akinek valami köze van a jövőndő átalakításához”.⁷⁹ Mint Helen M. Lynd joggal megjegyzi, „kissé különöseknek látszanak a panaszok a történelemben való kísérletezés lehetetlenségéről addig, amíg nem igyekszünk jobban, hogy a mai történelem által nyújtott kísérleteket tanulmányozzuk”.⁸⁰ Ami azonban a polgári történész számára elérhetetlen vagy erejét meghaladó, arra a marxista történész teljesen alkalmas. A polgári objektivizmus Wagner útján jár; számára a tudomány kísérlet a valóságtól való elmenekülésre (még hozzá alkalmatlan eszközökkel való kísérlet), és elkerülhetetlenül kételyt és csalódást von maga után. A marxista történészek útja Faust útja, aki tudja, hogy

Ami apáidtól reádesett,
Szerezd meg, ugy tiéd egészen.
Nyűg és kölönc rajtunk a félretett.

A társadalmi fejlődés ütemének a szocialista rendszerből eredő óriási meggyorsulása, a történelmi alkotásban aktívan résztvevő emberek körének állandó bővülése nemcsak a jövő magasztos horizontját nyitja meg előttünk, hanem elősegíti a történelmi múlt mélyebb és minden oldalról való megértését is. Csak e világtörténelmi megmozdulásban való tudatos részvétel teszi a történész számára lehetővé az objektív törvények megértését, melyek a múltból a jelenen keresztül a jövőbe vezetnek. És fordítva, „mennél kíméletlenebbül és elfogulatlanabban jár el a tudomány, annál inkább összhangban van a munkások érdekeivel és törekvéseivel”.⁸¹

⁷⁷ Marx—Engels Művei I. Bpest. 1957. 544. l.

⁷⁸ Lenin Művei 30. k. Bpest. 1953. 463. l.

⁷⁹ H. M. Lynd : The Nature of historical Objectivity. The Journal of Philosophy. XLVII. köt. 1950. jan. 19. No. 2. 40. l.

⁸⁰ Uo. 42. l.

⁸¹ Marx—Engels Művei II. Bpest. 1949. 397. l.